

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
EESTI JA ÜLDKEELETEADUSE INSTITUUT
EESTI KEELE OSAKOND

Mirelle Tetto

AJAKIRJAS „BEITRÄGE“ ILMUNUD EESTI AUTORITE TEKSTIDE
MORFOSÜNTAKTILINE ISELOOMUSTUS

Bakalaureusetöö

Juhendaja dotsent Külli Habicht

Tartu 2018

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Uurimuse teoreetilised ja kirjakeele ajaloo seotud lähtekohad	5
1.1. „Beiträge“-eelne aeg.....	6
1.2. Ajakiri „Beiträge“	9
1.3. „Beiträge“-järgne aeg	10
1.4. Varem ilmunud uurimused ajakirja „Beiträge“ kohta	12
2. Materjal ja meetod.....	14
3. Analüüs	18
3.1. Verbiga seotud nähtused	18
3.1.1. Täis- ja enneminiviku kasutamine	18
3.1.2. Tulevikukonstruktsioonide kasutamine	19
3.1.3. Eitus	20
3.1.4. Verbiahelad	22
3.2. Noomeniga seotud nähtused	23
3.2.1. Sihitisekäände kasutus	23
3.2.2. Artiklilaadsed määratlejad	25
3.2.3. Ühildumine.....	26
3.2.4. Kaassõnafraasid.....	27
3.3. Lausenähtused	28
3.3.1. Üldküsilause.....	28
3.3.2. Lause sõnajärg.....	29
Kokkuvõte	31
Kirjandus	34
Morphosyntactic Characterization of Estonian Texts in <i>Beiträge</i> Journal. Summary	38

Sissejuhatus

Siinses bakalaureusetöös uuritakse keeleteaduslikus ajakirjas „Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache“ („Lisandusi eesti keele täpsemaks tundmaõppimiseks“) ilmunud eesti autorite tekstide morfosüntaktilisi jooni, et analüüsida tolleaegsete eesti autorite keelekasutuse saksapärasust. Beiträge“ ilmus aastatel 1813–1832 ning oli esimene eesti keelt teaduslikult käsitlev ajakiri, mis oli saksakeelne, ent seal avaldati ka erinevaid eestikeelseid tekste. Ajakirja peatoimetaja oli Johannes Heinrich Rosenplänter, kes koos kaastöolistega andis välja 20 köidet ehk umbes 3400 lehekülge käsitlusi kirjanduse, keele, folkloori jm teemadel.

Bakalaureusetöö uurimisprobleem seisneb 19. sajandi alguse eesti autorite keelekasutuse eripära väljaselgitamises. Ajakirja „Beiträge“ on peetud küll eesti kirjakeele arengu seisukohast väga oluliseks väljaandeks, kuid seal avaldatud eestikeelseid tekste pole varem põhjalikult uuritud. Samal ajal on need tekstid ühed varasemad publitseeritud keelenäited eesti autoritelt ning seetõttu on ajakiri vanema autentse eesti keele seisukohast väärtuslik allikas.

Töö esmane eesmärk on need tekstid tuvastada. Järgmine eesmärk on analüüsida ajakirjas „Beiträge“ ilmunud eesti autorite tekste, keskendudes nende morfosüntaktilistele joontele ja võrrelda, kuivõrd ja milles need erinevad 18. sajandi ja 19. sajandi teise poole tekstide iseloomulikest joontest.

Lähtudes töö eesmärgist, otsitakse vastust järgmistele uurimisküsimustele.

1. Missugused on „Beiträge“ eestlastest autorite tekstides esinevad sarnased morfosüntaktilised jooned?
2. Missuguseid saksapäraseid jooni esineb võrreldes 18. sajandi keelekasutusega „Beiträge“ eesti autorite tekstides?
3. Kas 19. sajandi alguse eestlastest autorite tekstide keelekasutuses ilmneb juba nn sulandkeele nähtusi, kus eestlastest kirjutajad võtavad omaks varasema prestiižse saksapärase kirjakeele (nn vahekeele) jooned ja võimendavad neid?

4. Kas „Beiträge“ eesti autorite keelekasutus sarnaneb morfosüntaktiliste joonte põhjal rohkem 18. sajandi tekstide või 19. sajandi teise poole tekstide keelekasutusega?

Lähtudes eeldusest, et eesti emakeelega autorite keeles võiks olla vähem saksa keele mõjutusi kui saksa emakeelega eesti keeles kirjutajatel, on töö esimene hüpotees, et „Beiträges“ kirjutanud eesti autorite keeles on vähem saksapäraseid jooni kui varasemas kirjakeeles. Teine hüpotees on, et sulandkeele etapp algab alles 19. sajandi teisel poolel eestlastest haritlaste keelekasutuses.

Uuritav materjal on pärit „Beiträge“ köidetest, mis on internetis¹ kättesaadavad. Analüüsimiseks on valitud vaid need tekstid, mille puhul on eestlasest kirjutaja autorsus kindel. Materjali analüüsimiseks kasutatakse kvalitatiivset uurimismeetodit.

Bakalaureusetöö koosneb kolmest peatükist. Esimeses antakse ülevaade eesti kirjakeele ajaloost 18.–19. Sajandil, „Beiträge“ ilmumise ajal ning enne ja pärast seda, toetudes ajaloolise sotsiolingvistika seisukohtadele. Teises peatükis tutvustatakse uurimismeetodit ja materjale. Kolmas peatükk keskendub tekstide analüüsile, tulemustele ja järeldustele.

---

¹ <http://dspace.ut.ee/handle/10062/3625>

1. Uurimuse teoreetilised ja kirjakeele ajaloo seotud lähtekohad

Bakalaureusetöö teoreetilised seisukohad lähtuvad ajaloolisest sotsiolingvistikast, taustaks keelekontakt kui üks keele muutumise mõjutegureid.

Keel on inimtegevuse üks keerulisemaid vorme (Bybee 2011: 6). Joan Bybee (2011: 2) sõnul ei tuleks keelt vaadelda kui plaanipärast süsteemi, vaid kui kompleksset ja kohanevat struktuuri. Lingvistid pole siiski veel üksmeelel selles, mida pidada keeleks või millistest osadest keel koosneb (Anipa 2012: 172).

Keele uurimisel ei saa lähtuda vaid lingvistilistest teguritest, vaid arvesse tuleb võtta ka sotsiaalseid tegureid, nagu ühiskond ja sotsiaalne klass, kuhu kõneleja kuulub. Keele ja ühiskonna seoseid ajaloolises kontekstis võimaldab uurida ajalooline sotsiolingvistika, mille eesmärk on luua „mingi keele ajalooline rekonstruktsioon selle sotsiaalkultuurilises kontekstis“. (Conde-Silvestre, Hernández-Campoy 2012: 1)

Keelekontakti sagedasim tagajärg on muutused ühes või isegi kõigis keeltes: üks keel hakkab teisi mõjutama, sageli avaldub see algul laensõnades, kuid muutused võivad toimuda keelestruktuuri kõikidel tasanditel. (Thomason 2001: 10–11) Eesti keel on olnud saksa keelega kontaktis sajandeid. Eesti keel oli ka kuni 18. sajandi lõpuni ühiskonnas madala staatusega ning seetõttu saksa mõjudele vastuvõtlik (Raag 2008: 32–33). Eesti kirjakeele löid saksa pastoriid vaimuliku erialakeelena. Igapäevaseks suhtluseks kohalike eestlastega oleks piisanud ka vähesest keeleoskusest, kuid misjonikohustus ajendas neid looma kirjakeelt, mille abil talurahvale kristlikke väärtusi õpetada. (Ross 2011: 117)

Keele uurimisel saab lähtuda ka sotsioperiodidest, mis arvestavad nii keelelisi kui ka sotsiolingvistilisi tegureid. Eesti keeleajaloo periodiseerimisel on võimalik keskenduda kas kirjakeeles toimunud muutustele või ühiskondlikele muutustele. Tiit Hennoste (1997: 45–48) on eristanud üheksat suuremat perioodi, kuid tema lähtekohaks on pigem ühiskonna keelesituatsioon kui muutused keelestruktuuris. Heli Laanekask on oma doktoriväitekirjas (2004: 27, 31, 36) esile toonud kaheksa perioodi, millest siinse

bakalaureusetöö ajaraamis on olulisemad kolmas periood (1686–1739), mis lõpeb täispiibli väljaandmisega 1739. aastal, neljas, mille lõpuks pidada rahvuseepose „Kalevipoeg“ ilmumise algust 1857 ning viies periood, mis kestab 20. sajandi alguseni.

1.1. „Beiträge“-eelne aeg

Eesti kirjakeele alguseks võib pidada 16. sajandi esimest veerandit, mil ilmusid esimesed eestikeelsed terviktekstid. Eestimaa usulise ja poliitilise killustatuse tõttu kujunes välja kaks suuremat keelerühma: põhja- ja lõunaeesti keel, mille keskused olid Tallinn ja Tartu (ka tallinna ja tartu keel). (Raag 2008: 28, 31–32)

15. sajandil alanud katoliku kiriku reformimine jõudis Eesti aladele alles 16. sajandil (Laanekask 2004: 15). Luterluse üks eesmärke oli tuua usk tavainimesele lähemale ning teha seda rahvakeelsete jumalateenistuste abil. Seetõttu olid tolle aja tekstid mõeldud mitte-eestlastest kirikuõpetajatele eesti keele õppimiseks. (Raag 2008: 30–31) Liigsete saksapärase joonte tõttu on varast eesti kirjakeelt nimetatud ka saksa keeleks eesti sõnadega (Kask 1970: 8–9).

Eesti kirjakeele arengu seisukohast võib pidada üheks tähtsaimaks perioodiks 17. sajandi kahte viimast kümnendit, kui lõunaeesti keel hakkas põhjaeesti keelele alla jääma ning välja kujunes tulevase piibli keel. (Ross 2009: 556) Heli Laanekask iseloomustab 17. sajandi lõppu ja 18. sajandi algust keeleajaloo perioodina, mille käigus ühtlustati kirjakeele ortograafiat ning liiguti täispiibli tõlke poole.

Uue kirjaviisi pakkus välja Bengt Gottfried Forselius, kes inspireerituna Euroopa keeleuuendustest, võttis kasutusele uue süsteemi: kirjaviisi lihtsustamiseks loobus ta võõrtähtedest ja vokaalipikendusmärgist *h*. Ta esitas oma keeleuuenduslikke seisukohti piiblikonverentsidel, kus aga tekkisid eri koolkondade vahel vaidlused ning tema ettepanekud lükati tagasi. Mõned vaimulikud arvasid isegi, et eestlased räägivad oma keelt lohakalt ning et harjumuspärase kirjaviisi muutmine tooks kaasa segadusi eestlaste enda hulgas. Kuigi Forselius ise suri peagi, jagati tema seisukohti Johann Hornungi autorinime all 1693. aastal ilmunud teoses „Grammatica Esthonica“. Selleks, et eristada

Forseliuse-Hornungi kirjaviisi 19. sajandil kasutusele võetud uuest soomepärasest kirjaviisist, hakati seda hiljem nimetama vanaks kirjaviisiks. (Laanekask 2004: 27–28)

Seda ajajärku iseloomustavad üksikisikud, kelle idiolektist saab autoriteetne keelenorm (Habicht 2014: 5). Esimene suurem eeskuju eesti keele grammatika alal oli Heinrich Stahl, kellelt ilmus 1637. aastal esimene eesti keeleõpetus „Anführung zu der Ehstnischen Sprach“. (Raag 2008: 29)

18. sajand algas Põhjasõjaga aastatel 1700–1721, mille tulemusena läksid Eesti alad Vene keisririigi alla. Sõja mõju oli elanikkonnale ränk, mõningate andmete põhjal elas peale sõda Eestis 120 000–140 000 inimest. Nii kirjakeele areng kui ka piibli tõlkimine takerdusid kuni rahuajani. (Laanekask 2004: 28)

1730ndatel levis protestantlik vennastekoguduste liikumine hernhuutlus, mis propageeris lihtsust usutalitustes ja vagadust igapäevaelus. Kuigi eestlastele oli ristiusku peale sunnitud 13. sajandi ristisõdadest alates, hakkas maarahvas alles nüüd kristlikke väärtusi omaks võtma. (Estonica) Hernhuutlus koos teise protestantliku liikumise pietismiga rõhus vahetule piiblilugemisele, kuid selle jaoks oli vaja tõsta eestlaste lugemisoskuse taset. Paljud tekstid olid käsikirjalised ja vendade hulgas sai populaarseks ka üksteisele kirjade saatmine, mistõttu oli lugemisoskus vajalik. Põhjasõja ajal olid paljud kirikud ja koolid suletud, muuhulgas ka Tartu ülikool. Hernhuutlus aitas kaasa hariduse ja usuelu taastamisele Eestis. Selle üheks näiteks on ka täispiibli „Piibli Ramat“ tõlke väljaandmine 1739. aastal. (Ilja 1995: 59) Piiblitõlge ühtlustas kirjakeelt ning sellest sai uus normatiivne teos, mille keel jäi autoritele eeskujuks kuni 19. sajandi alguseni. (Laanekask 2004: 30) 18. sajandit tervikuna on hakatud nimetama piiblikeele sajandiks (Habicht 2014: 67).

Suure panuse piibli tõlkimisse andis Jüri kihelkonna pastor Anton Thor Helle, kes oli pärit Tallinnast. Tema esimeseks suurteoseks oli põhjaeestiline keeleõpetus „Kurtzgefaßte Anweisung zur Ehstnischen Sprache“, millega koos ilmus ka esimene trükitud eesti-saksa sõnaraamat. Helle kasutab selleks ajaks juba laialdaselt kasutusele võetud Forseliuse-Hornungi vana kirjaviisi. (Laanekask 2004: 29) Piibli ilmumine ühtlustas kirjakeelt, kuid säilis siiski löhe rahvakeelega. Piiblikeele mõned iseloomulikud jooned on (Laanekask 2004: 30):

- liialdamine osasihitisega (*panni Josepit nende jure*),
- ühildumatus omadus- ja nimisõna alaleütleva käände ja mitmuse vormides (*hea ja laia male*),
- pika täishääliku asemel diftong (*sääl* asemel *seäl*)
- tugevaastmeline seestütlev kääne (*külges*)
- vaheldumisi nõrga- ja tugevaastmelised vormid kindla kõneviisi oleviku mitmuse 3. pöördes (*tewad ~ teggewad*).

Eesti keele uurimisele teaduslikust vaatenurgast ning estofiilsusele pani aluse valgustusideede levik Euroopas 17. ja 18. sajandil. Hollandi ja Prantsusmaa valgustuse haripunkt oli Suur Prantsuse revolutsioon, mille tagajärjel pettusid paljud inimesed selle põhiideedes mõistuse kõikvõimsusest ja riigist, kus kõik inimesed oleksid võrdsed. Sealt sai edasi areneda Saksa valgustus, mis toetus rahvuslikkusele ja rahvusteadvuse tõstmisele. Oluliseks peeti vaba isiksust ja tema tundeid ning rõhuti looduslikkusele ja loomulikkusele. Nii tekkis Johann Gottfried Herderi juhtimisel liikumine „torm ja tung“. (Tasa 1982: 365)

Herder mõjutas ka Baltikumi valgustajaid, kelleks olid tollal haritud baltisakslased. August Wilhelm Hupel pani aluse ka eesti rahvaluule kogumisele, mida hiljem jätkasid Jakob Hurt ja tema kaastöölised. (Tasa 1982: 366) Eesti keelt hakati väärtustama kui rahva vaimu lätet ja tasapisi hakkas eesti keele kui rahvuskeele staatus tõusma (Laanekask 2004: 33).

Eestis levisid valgustus- ja rahvusromantilised ideed tänu Tartu ülikoolile. Kuna tegemist oli saksakeelse kõrgkooliga, tulid sinna õppima ka haritlased Saksa ülikoolidest. Hiljem said seal võimaluse õppida ka eesti soost noormehed. Tänu sellele tõusid esile rahvuskultuuri edendajad, nagu Kristian Jaak Peterson, Friedrich Robert Faehlmann, Friedrich Reinhold Kreutzwald. (Laanekask 2004: 33)

Tartu ülikool avati 1802 Vene keiserliku ülikoolina, mille juurde loodi järgmisel aastal eesti keele lektoraat. Eesmärk oli endiselt saksa päritolu kirikuõpetajatele eesti keele õpetamine, kuid esmakordselt õpetati eesti keelt ülikooli tasemel. Esimene eesti keele lektor oli Friedrich David Lenz, kes õpetas nii põhja- kui ka lõunaeesti kirjakeelt. Alles

1838. aastal määrati viienda lektorina ametisse eestlane Dietrich Heinrich Jürgenson. (Kasik 2011: 61)

1.2. Ajakiri „Beiträge“

Eesti rahvakultuuri säilitamise ja arendamise vastu ei tundnud huvi ainult eesti päritolu inimesed. Üheks silmapaistvaks näiteks on Pärnu pastor Johann Heinrich Rosenplänter, kes andis aastatel 1813–1832 välja eesti kultuurile ja keelele pühendatud ajakirja „Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache“. Ajakirja aitasid koostada kaastöölised, kelleks olid tolle aja tähtsaimad Eesti haritlased, kes arutlesid ajakirja veergudel eesti ortograafia, süntaksi, morfoloogia, folkloori jm üle. Nagu eelnevategi teoste puhul, oli „Beiträge“ eesmärk harida võõrkeelseid kirikuõpetajaid, kaugemaks eesmärgiks nimetati eesti rahva harimist. (Raag 2008: 41) Valdavaks sai seisukoht, et parim viis rahvast harida ja elu edendada on keele kaudu, selleks oli aga vaja eesti keelt arendada (Laanekask 1992: 1174).

18. sajandil hakkas keeleteadus muutuma omaette teaduseks ning 19. sajandi esimesel poolel tõusis esile uudne võrdlev-ajalooline meetod, mis põhines keelte omavahelisel võrdlemisel, et sel teel nende sugulust välja selgitada (Laanekask 1992: 1174–1175). Eesti keele puhul märgati lähedast sugulust soome keelega ning saksa ja ladina raamistiku asemel hakati eesti keele uurimisel ja arendamisel lähtuma soome keele grammatikast. „Beiträge“ 16. vihikus soovitas soomlane Arvidson vana (ehk Forseliuse-Hornungi) kirjaviisi asemel kasutusele võtta uue soomepärase kirjaviisi, mis põhineks rohkem hääldusel, nt kirjutataks pikk vokaal kahe tähega. (Habicht 2014: 86–87)

Välja oli kujunenud kaks eesti kirjakeelt – tallinna ja tartu keel –, mida arendati üksteisest lahus. Hupeli 1780. aastal ilmunud grammatikas olid eraldi esitatud nii põhja- kui ka lõunaeestilised keelejooned ning sõnastikku oli sõnade taha märgitud nende piirkondlik tähis (*r=revalsch*; *d=dörptsch*). (Laanekask 1992: 1177) Ka muud kirjandust anti välja kahes keeles, kuid mõisteti, et väiksema lugejaskonna tõttu ei ole see majanduslikult tulus. Rosenplänteri enda seisukoht oli, et ilmselt peab üks kirjakeel teise ees taanduma, sest kaks eraldiseisvat kirjakeelt takistavad ühise loomist. (Kask 1970: 178) Nii Rosenplänter kui ka teised haritlased hakkasid suurema territooriumi ja kõnelejaskonna

tõttu ühiseks kirjakeeleks sobivaks pidama põhjaeesti kirjakeelt. (Habicht 2014: 87) Lisaks oli juba ilmunud põhjaeestikeelne piibel, lõunaeesti keeles oli trükitud välja antud vaid Uus Testament. (Laanekask 1992: 1181)

„Beiträge“ ei olnud eesti keele arengu seisukohast oluline vaid ühise kirjakeele tausta kujundajana. Läbimurdeid tehti ka teistes valdkondades. Morfoloogias mainib pastor Knüpfner esimest korda eesti keele 14 käänet ning K. J. Peterson tutvustab sise- ja väliskohakäände. Süntaksis arutletakse objektikäände kasutamist transitiivse verbi puhul, veel arutletakse ühildumise ja sõltumise teemadel. Tuletusõpetuse vallas kirjutavad nii Rosenplänter ise kui ka Knüpfner eesti sõnatuletuse viisidest, palju ilmub sõnade etümoloogilisi käsitusi, eriti just laensõnade kohta. (Habicht 2014: 86–88)

„Beiträge“ oli eesti keele jaoks uuenduslike algatuste ajajärk. Kõik see mõjutas eesti keele staatust ühiskonnas: sellesse suhtuti veel kui sotsiaalmurdesse, kuid mõisteti, et see võimaldab suhtlust ka keerulisematel teemadel. (Laanekask 2004: 34)

1.3. „Beiträge“-järgne aeg

19. sajandi teisel poolel hakkas Eesti tänu tööstuslikule pöördele arenema seisuseühiskonnast kodanikuühiskonnaks. Seda protsessi saatis ka rahvusliku identiteedi ja ühise keele kujunemine. Linnastumise ja suurema liikumisvabadusega kaasnes murrete taandumine ja ühise normitud kirjakeele võidukäik, lisaks tekkisid uued sotsiaalsed klassid, nagu pererahva-, kesk- ja töölisklass. Võib rääkida ka eesti soost haritlaskonna tekkest. (Laanekask 2004: 36)

17. sajandil oli sakslaste loodud eesti kirjakeel (H-variant; ingl *high* 'kõrge') ühiskonnas kõrgema staatusega kui eestlaste enda kasutatav keelekuju (L1). Keeleõppijate puhul on tavaline, et sihtkeelde kantakse emakeelest üle teatud keelejooni. Kui emakeelsed kõnelejad (L1) ja keeleõppijad (L2) integreeruvad, tekib ühine L3 keel, mis hõlmab mõlema kõnelejaskonna keelelisi iseärasusi. (Thomason 2001: 75) 19. sajandil tegutses juba esimene põlvkond eesti autoreid, kelle esimene keel oli eesti keel, kuid kes olid oma hariduse saanud saksa keeles. Uueks kirjakeeleks kujunes aegamööda emakeelsete kõnelejate ja varasema saksapärasema kirjakeele suland (L3). (Metslang, Habicht 2017)

Enam ei võetud eeskuju baltisakslaste keelekasutusest, eesti kirjakeelt hakkasid uurima ka eestlased ise, kes uskusid oma paremasse keeletajusse. Keelest sai rahvusliku ärkamise üks olulisi tugisambaid – ühtse eesti rahvuse kujundamiseks oli vaja ühte ühist keelt. Ühise identiteedi loomiseks hakati vana väljendi *maarahwas* asemel kasutama sõnu *eesti rahvas* või *eestlane*. (Laanekask 2004: 36, 38)

Tartu keel hakkas hääbuma ning selle asemele tuli aina jõulisemalt tallinna keel. 1860ndatel ilmus vaid 5% trükistest lõunaeesti kirjakeeles, isegi Lõuna-Eestist pärit Jakob Hurt soovitas kirjasõnas kasutada põhjaeesti keelt. Selle põhjus ei olnud ainult maa-ala suurus ega kõnelejate arvu vähesus, puudus oli ka grammatikatest ja sõnaraamatutest, mis oleksid lõunaeesti kirjakeelt põhjalikult kirjeldanud. (Laanekask 2004: 37) Kuigi tartu keel oli hääbumas, võtsid kõik autorid ühisesse kirjakeelde teatud jooni oma kodukohamurdest. Näiteks Kesk-Eestist pärit Karl August Hermann ja Lõuna-Eestist pärit Hurt pooldasid diftongi asemel pika täishäälikuga sõnavorme (*pää, hää*) ning kasutasid lihtmineviku mitmuse 3. pöördes *va*-vormi (*palusiwad* 'palusid'), läänemurde alalt pärit Johann Voldemar Jannsen ja tema tütar Lydia Koidula kasutasid nõrgaastmelist *de*-mitmust ja tugevaastmelist *da*-vormi. 1872 loodud Eesti Kirjameeste Selts üritas eesti kirjakeelt mitmel korral ühtlustada, kuid see ei õnnestunud selge normeeriva grammatika puudumise tõttu. (Laanekask 2004: 40–41) 1884. aastal ilmub Hermannini normatiivne „Eesti keele Grammatik“, mis on ühtlasi esimene eestikeelne ja eesti autori koostatud keeleõpetus. (Raag 2008: 71)

Ühise kirjakeele tekke järel tunti ka vajadust selle reformimiseks, kuid tõsiste muutuste asemel püüti olemasolevat süsteemi siluda. Arvidsoni „Beiträges“ välja pakutud soomepärase kirjaviisi ei kogunud poolehoidjaid ning idee vajus soiku, kuni Eduard Ahrens lõi soome keele alusel eesti keelele uue ortograafia. Ta tutvustas seda oma 1843 ilmunud grammatikas, kuid kirjutusviisi ei võetud omaks ning sellesse suhtuti skeptiliselt. Kreutzwald nägi uue kirjaviisi eeliseid alles kümme aastat hiljem, kuigi esialgu oli selle vastu. Uut kirjaviisi proovisid kasutada autorid nagu Kreutzwald ja Faehlmann, kuid järjepidevalt ei suudetud üht stiili hoida. Rahvas ei võtnud valitsevat segadust hästi vastu ning enam ei julgetud uue kirjaviisiga katsetada. See viis Faehlmanni ja Ahrensi tülini, mille tagajärjel Ahrens lahkus Õpetatud Eesti Seltsist. Hiljem kahetses Kreutzwald, et

polnud Ahrensit piisavalt toetanud, ning hakkas tõsimeeli uut kirjaviisi propageerima. Murrang toimus 1867. aastal, kui Carl Robert Jakobson avaldas uues kirjaviisis kooliõpikuid. Nii oli võimalik üle minna häälikumeetodile, mis kiirendas lugemisoskuse omandamist. (Tomingas 1979: 734–736, 738–739)

Eesti keele staatus tõusis ühiskonnas ning 19. sajandi lõpupoole oli see juba saksa keele asemel eesti haritlaste kodune keel, kuid peagi takistas arengut katse Läänemere-äärseid alasid venestada (Laanekask 2004: 42–43).

Eesti- ja Liivimaal oli Põhjasõja lõppedes 1721. aastal kuulutatud välja Balti erikord, mis tagas nendele aladele autonoomia Vene keisririigis. Aeg-ajalt oli üritatud seda korda muuta, näiteks meelitades talupoegi vene õigeusku astuma või propageerides eesti keele üleminekut vene kirjale. Tõsisemalt hakkas Vene võim Läänemere-äärsete alade eriseisusesse suhtuma aastal 1871, kui Saksa alad ühinesid Saksa keisririigiks ning kerkis küsimus baltisakslaste lojaalsusest. (Raag 2008: 81–83) 1880ndatel algas Vene keskvalduse algatatud venestamine (Laanekask 2004: 43). Esialgu ei olnud eestlased selle vastu: loodeti, et vene keel eemaldab saksa keele takistuse eesti keele arengu teelt, kuid kiirelt sai selgeks, et vene keel pärsib ka eesti rahvuslust (Raag 2008: 84). Kuigi prestiižse saksa keele asemele suruti vägivaldselt vene keelt, olid eesti keel ja identiteet eestlaste endi silmis piisavalt kõrge staatusega ning kui pärast 1905. aasta revolutsiooni venestuslaine vaibus, oli avatud tee eesti rahvuslikule ärkamisele. (Laanekask 2004: 44)

1.4. Varem ilmunud uurimused ajakirja „Beiträge“ kohta

Eesti keeles on ilmunud mitmeid uurimusi ja artikleid „Beiträgest“ ja selle tähtsusest eesti kirjakeele ajaloo, kuid selles ajakirjas ilmunud eestikeelseid tekste varem põhjalikult uuritud ei ole.

Eesti kirjakeele kujunemist kirjeldab Arnold Kase (1970) õppevahend „Eesti kirjakeele ajalugu“ I ja II osa. Eesti normikirjakeele kujunemisest 19. sajandi keskpaigast 21. sajandi alguseni annab ülevaate Raimo Raagi (2008) raamat „Talurahva keelest riigikeeleks“. Kujundamaks pilti kirjakeele arengust, vahendab autor ka ühiskonna poliitilist ja sotsiaallajaloolist arengut.

Mahukas uurimus on ka Heli Laanekase (2004) doktoritöö „Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil“. Siinse bakalaureusetöö seisukohast on oluline väitekirja sissejuhatus, mis annab põhjaliku ülevaate eesti kirjakeele kujunemisperioodidest ning sealjuures ka „Beiträge“ tähtsusest kirjakeele ajaloos. Laanekaselt (1992) on ilmunud ajakirjas Akadeemia ka artikkel „Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses“, mis keskendub rohkem ajakirjale „Beiträge“ ja ühise kirjakeele püüdlustele.

19. sajandi üleminekuaega saksa emakeelega kirjutajatelt eesti emakeelega kirjutajatele käsitlevad Helle Metslang ja Külli Habicht oma ettekandes „Kirjakeel läbi sajandite: vahekeelne, emakeelne või midagi kolmandat?“. Ettekandes vaadeldi 19. sajandit kui sulandkeele perioodi ning analüüsiti mõne tolaegse eesti autori keelekasutuse saksapärasust. Metslang ja Habicht keskendusid kolmele keelenähtuse gruppile. Esiteks eesti keeles esinev objekti käändevaheldus, mida saksa keeles ei ole; teiseks verbiahelad, mida leidub eesti ja saksa keeles erineval määral. Kolmandaks vaadeldi *saama*-tuleviku kasutust, mis on saksa keele mõjuline.

Nende nähtuste esinemist võrreldi 17.–19. sajandi saksa autorite, 19. sajandi eesti autorite ja 21. sajandi emakeelsete keelekasutajate ja keeleõppijate tekstides. Tulemused võimaldasid väita, et 17.–19. sajandi kirjakeelt võib käsitleda kollektiivse vahekeelena. 19. sajandi eestlaste keel oli ühelt poolt emakeelne, kuid saksa keelest võeti üle teatud jooni, nt *saama*-tulevik ja keerulised verbiahelad. (Metslang, Habicht 2017)

Seda ettekannet on kasutatud ka siinse bakalaureusetöö metodoloogilise eeskujuna tekstide morfosüntaktiliste joonte käsitlemisel. Lähtudes Metslangi ja Habichti (2017) uurimuse tulemustest, peaks 18. sajandi vahekeelsed tekstid olema saksapärasemate joontega kui „Beiträge“ eesti autorite tekstid. Samuti peaksid 19. sajandi teisel poolel eesti keelde üle võetud saksa keele jooned esinema teatud määral ka „Beiträge“ tekstides, kuna tollal puudus emakeelse kirjasõna eeskuju, mida keelekasutuses järgida, sest eesti keeles kirjutasi peamiselt saksa päritolu autorid.

2. Materjal ja meetod

Siinses töös lähtutakse kasutuspõhisest meetodist, mille põhiidee, et „keele kasutusjuhud mõjutavad keele kognitiivset esitust“, on sõnastanud Joan Bybee (2011: 14) oma teoses „Language, Usage and Cognition“. Kasutuspõhise teooria sõnastas esimesena Ronald Langacker 1987. aastal oma teoses „Foundations of Cognitive Grammar“. Kasutuspõhises teoorias on välja kujunenud kaks suunda. Esimene, John Rupert Firthi traditsioone järgiv, keskendub keelekasutusjuhtudele, arvestades konteksti koos sotsiaalsete aspektidega. Teine suund (ingl k *enunciativist linguistics*) on seotud kõneakti ja sellel põhineva keelestruktuuriga. (Kemmer, Barlow 2006: 1) Siinse bakalaureusetöö seisukohast on olulisem esimene suund, kuna uurimisobjektiks on kirjalikud tekstid, mille analüüsimisel tuleb arvesse võtta ka sotsiaalset tausta. „Beiträges“ ilmunud eestikeelsete tekstide autorid kasutasid kirjakeelt, mille löid sakslased, kui eestlased ise olid ühiskonna madalam klass. (Laanekask 2004: 14)

Emakeelne kõneleja on keelekasutuse suhtes autoriteet. Samas tuleb arvestada materjali piiratusega, kuna kirjalikke tekste uurides on vaatluse all vaid väike osa kõneleja keelest ning alati ei ole võimalik leida kõneleja keele varieerumisele põhjendust. (Anipa 2012: 175, 186)

Kasutuspõhise teooria järgi põhineb grammatika kasutajate keelekogemusel. Seetõttu ei jäeta mingeid andmeid analüüsist välja, kuna need demonstreerivad keelekasutust, mitte keelepädevust. Andmete allikaks sobivad näiteks lapsekeele uurimine, psühholingvistilised katsed, kõneleja intuitsioon, korpusuuringud. (Bybee 2011: 10)

Kasutuspõhise teooria üheks lähtekohaks on idee, et kõneleja keelesüsteem põhineb peamiselt eri tüüpi kasutusjuhtudel, mis on hetked, mil kõneleja loob ja mõistab keelt (Kemmer, Barlow 2006: 2). Selleks tuleb uurida tegelikku keelekasutust kõnehetkedel, mitte keele teoreetilist kasutust (Tomasello 2000: 61).

Sagedus on oluline tegur kogemuspõhise keelesüsteemi loomisel ja kasutamisel. Suurema sagedusega üksus on keeles rohkem juurdunud ning sagedus mõjutab ühtlasi üksuse kasutust. (Kemmer, Barlow 2006: 4) Kvantitatiivsetest uurimustest on selgunud, et

suurema kasutussagedusega sõnad muutuvad keeles kiiremini kui harva kasutatavad sõnad. (Bybee 2011: 20, 66) Joan Bybee (2011: 67) väidab, et sama põhimõte kehtib ka sagedasti kasutatavate morfosüntaktiliste keelejoonte puhul. Nii võivad keeles säilida vanad konstruktsioonid, mille kõrvale on tekkinud ka uuemad produktiivsemad vormid.

Uuritavad tekstid on pärit „Beiträge“ köidetest, mis on internetis vabalt kättesaadavad. Eesti autorite tekstide leidmiseks tuli iga köide eraldi läbi vaadata ning kindlaks teha tekstide autorsus, et leida uurimiseks sobilikud eesti kirjutajate tekstid. Üldjuhul oli igas „Beiträge“ köites eraldi peatükk „Ehstnische Briefe“ (eesti kirjad). Kui autori rahvus ei olnud tuvastatav, siis jäeti tekst analüüsist kõrvale. Osa tekstide puhul oli autori nimi esile toodud, kuid osa puhul olid antud vaid nimetähed. Mõni autor kordus mitmes köites, nt Kõrrendo Karel (Kõrendu Kaarel).

Kokku oli vaatluse all 54 teksti 16 644 sõnega. Eesti autorite kirjutatud tekste leidis 7 köites (tabel 1). Enim tekste – 23 – oli „Beiträge“ 11. köites.

Tabel 1. Tekstide arv „Beiträge“ köidetes.

„Beiträge köide“	2. kd	4. kd	6. kd	11. kd	12. kd	13. kd	16. kd
Tekstide arv	4	1	9	23	3	1	13

Peamiselt on tegu epistolaarsete allikatega: 51 uurimusse kaasatud teksti olid eestlaste kirjutatud kirjad, kuid esines ka teisi žanreid. Neljandas köites kirjutasid kaks Rosenpläneri õpilast, Andres ja Jagub (Jaagup), eestikeelsete sünonüümide kasutusest, nt mis kontekstis kasutatakse sõnu *toggima*, *peksma* ja *löma*. „Beiträge“ 11. köites toodi keelenäiteid eestlaste hauakirjadelt. 12. köites oli ühe anonüümse eestlase kirjutatud retsensioon „Eesti-Ma Rahwa Kalendri“ 1813–1815 kolmele numbrile. Autor tõi välja igal kalendrileheküljel esinenud keelelisi eksimusi ning andis ka nõu, kuidas neid vaeakohti oleks tema arvates õigem väljendada.

Kirjades käsitletud teemad olid igapäevased, sageli kirjutati oma kiriku- või kooliõpetajale ning tänati hea nõuande või jutluse eest. Mõned kirjad olid kirjutatud ka

„Beiträge“ toimetusele. Nendes kiideti ajakirjas tehtavat tööd ning nähtavat vaeva, mida maarahva harimiseks on ette võetud.

Lähtudes kvalitatiivsest uurimismeetodist, analüüsitakse iga teksti puhul autori keelekasutust, keskendudes morfosüntaktilistele joontele, mida on peetud saksamõjulisteks. Joonte valimisel on lähtutud varasematest uurimustest, nt Habicht 2001; Ziegelmann, Winkler 2006; Metslang, Habicht 2017. Lõpuks tehakse üldistavaid järeldusi vaadeldud keelendite esinemissageduse ja varieerumise kohta.

Uurimistöö hüpoteeside tõestamiseks või ümberlükkamiseks on saadud andmeid võrreldud 18. sajandi ja 19. sajandi teise poole eesti autorite keelekasutusega. Üldistavalt on esile toodud, millised on võrreldud tekstide ühised ja erinevad jooned ning tehtud järeldusi tekstide saksapärasuse kohta.

19. sajandi II poole tekstid on pärit vana kirjakeele korpusest (VAKK). Tekstivalikul lähtuti autori olulisusest ning teksti ilmumisaastast: võrdlusesse kaasati tekstinäited tolle aja eri kümnenditel kirjutanud mõjukamatelt eesti keeleteadlastelt. Analüüsi käigus vaadeldi igast terviktekstist vaid ühte katkendit, mille sõnade arv (veidi üle 400) oli enam-vähem võrdne ühe keskmise „Beiträges“ ilmunud tekstiga. Valitud tekstid olid:

- Jakob Kõrv „Kindel eesmärk“ 1889, lk 5–6
- C. R. Jakobson „Kolm isamaa kõnet“ 1870, lk 30–34.
- Friedrich Reinhold Kreutzwald „Kodutohter“ 1879. „haiguse tundmisest“, lk 10–11
- Friedrich Reinhold Kreutzwald „Sippelgas II“ 1861. Esimene peatükk „Loodud=sund“
- Andres Saal „Põgenenud kloostri kaswandik“ 1885. Esimene peatükk. „Sõbrannad“, lk 3–5

19. sajandi teise poole keelekasutuses esinevaid saksapäraseid jooni on varem analüüsinud ka Helle Metslang ja Külli Habicht (2017).

Kuna 18. sajandi tekste on seni rohkem uuritud, saab võrdluses toetuda ka varem ilmunud uurimustele. Tolle aja keelekasutust on lühidalt iseloomustanud Heli Laanekask (2004)

oma doktoriväitekirjas „Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil“, rohkelt näiteid on ka kirjakeele ajaloo õppevahendis (Habicht 2014). Autorid, kelle keelekasutust „Beiträge“ eesti autorite omaga võrreldi, olid August Wilhelm Hupel, Friedrich Gustav Arwelius ja Friedrich Wilhelm Willmann.

3. Analüüs

Analüüsimiseks on valitud morfosüntaktilised keelejooned, mida on varasemates uurimustes (vt pt 2.1) peetud eesti keeles saksamõjulisteks ning mis tõenäoliselt esinevad ka „Beiträge“ autorite keelekasutuses. Osa neist on eesti kirjakeeles säilinud tänapäevani ning see näitab, et saksa kirikumeeste loodud kirjakeele traditsioon on ajas püsima jäänud.

Analüüsitavaid morfosüntaktilisi keelejooni vaadatakse süsteemselt kolmes mõtteliselt eristavas rühmas. Esiteks tulevad vaatluse alla verbi morfosüntaksiga seotud nähtused, mille alla kuulub ajavormide kasutus, täpsemalt täis- ja ennemineviku suhe, ning tuleviku väljendamine. Teiseks uuritakse eituse moodustamise viise ning kolmandaks analüütilisi verbikonstruktsioone, nagu verbiahelad.

Teise suurema grupi moodustavad noomeniga seotud nähtused: sihitisekäände kasutus, artiklilaadsed määratlejad, ühildumine ja kaassõnafrasid.

Kolmandaks vaadeldakse lausega seotud nähtusi, mille alla kuulub üldküsilause moodustamine ning sõnajärg ehk verbi positsioon lauses.

3.1. Verbiga seotud nähtused

3.1.1. Täis- ja ennemineviku kasutamine

Nii eesti keeles kui ka saksa keeles saab eristada kolme minevikuaega – lihtminevik, täisminevik ja enneminevik –, mille kasutus on üldjoontes sama, suurimad erinevused ilmnevad täismineviku ehk perfekti tarvitamisel. Saksa keeles kasutatakse täisminevikku juba lõpetatud tegevuse või lõppenud sündmuse puhul, eesti keeles on tegevuse toimumise hetk ebamäärane, see võib olla alles alustatud või juba toimunud. (Vihman 1984: 58–59; Erelt 2017a: 133)

„Beiträge“ eesti autorid kasutavad palju täisminevikku, seda ka lausetes, kus eesti keeles oleks lihtminevik loomulikum. Ilmselt on liigne täismineviku kasutus ülekanne saksa autorite emakeelest. Järgnevad näited on pärit hauakirjadelt.

(1) Siin hingab õnnis Tönnis Tönnissoni lesknaene Marri, kes sel Joulo=ku päwal on surnud, (B 11, 54)²

(2) Ta on 58 aastat siin ilmas ellanud. (B 11, 54)

Mõlemas näites kasutatakse täisminevikku, mis moodustatakse ootuspäraselt verbi *olema* ja *nud*-partitsiibi abil. Eesti keeles viitab sellise ajavormi kasutus sündmuse ebamäärasele toimumishetkele, kuid esimeses näites on aeg selgelt määratletud (*sel Joulu=ku päwal*). Näites 2 viitab täismineviku kasutus seosele praeguse hetkega. Lihtmineviku vorm *elas* väljendaks selgelt minevikus toimunud tegevust – inimene elas 58 aastat ja on praeguseks surnud.

3.1.2. Tulevikukonstruktsioonide kasutamine

Eesti keeles ei ole morfoloogilist tulevikuvormi, tulevikulisusele viidatakse olevikuvormis öeldise ja kindlate ajamääruste abil. Tulevikku saab väljendada ka *saama*-konstruktsiooni abil, mis on kirjakeelde laenatud saksa keele *werden*-tuleviku eeskujul. (Metslang 1994: 542) Kuigi see vorm ei ole tänini eesti keeles juurdunud, on eestlased seda „Beiträge“ tekstides kasutanud, peamiselt tingivas kõneviisis *saama*-abiverbiga (näited 3, 4)

(3) Kui nenda abd=ramatu sees *saaks* wahhetundmist *ollema*; muido ei saa arro ... (B 13, 63)

(4) Oh! kui römus *saaks* mo südda *ollema*, kui keik asjad teie jures leiaksin korra pärrast ollewad. (B 6, 91)

(5) ... siis *saab* se weel parreminne korda *minnema* ning siis woime nenda pruukida. (B 13, 64)

Eesti keeles on lisaks *saama*-tulevikule ka teine perifrastiline tulevikuvorm, mis moodustatakse verbi *hakkama* ja *ma*-infinitiivi abil.

(6) Kui sa lapsi *õppetama hakkad*, siis ärra otsi ... (B 11, 90)

---

² Viite esimene number on köide, teine on lehekülj.

Nii *saama*- kui ka *hakkama*-tulevikku kasutatakse tekstides enam-vähem võrdselt: neid vorme esineb tekstides vastavalt kümme ja kaheksa korda.

Rahvakeelsusele lähenemiseks võeti kiriklikes tekstides alates 17. sajandist kasutusele *võtma*-tulevik. Esialgu kasutati eesti keeles konstruktsiooni *võtma* + *V_{DA}* tahtliku tegevuse algusfaasi väljendamiseks, kuid grammatiseerumise tulemusena sai see tuleviku väljendamise funktsiooni. (Habicht jt 2014: 19) Siiski pole see konstruktsioon ilmselt eestlaste seas levinud, sest „Beiträge“ tekstides esineb seda vaid ühel korral (näide 7) – rohkem eelistatakse *saama*- ja *hakkama*-tulevikku.

(7) sadan minna teile palju tuhhat terwisid ja palwid, et teie minno pärrast mitte endid ei wotta pahandada ... (B 11, 84)

3.1.3. Eitus

Eitus on kõneliik, mida eesti keeles kasutatakse mõne lausekomponendi tõlevastavuse ümberlükkamiseks või mingi tegevuse keelamiseks. Eesti kirjakeeles moodustatakse eitust partikli *ei* ja sellele järgneva konnegatiivse verbivormi abil. (Erelt 2017a: 181–182)

Eesti eitavad verbivormid on ainsuses ja mitmuses sama kujuga (nt *ma ei taha*, *sa ei taha*, *me ei taha...*; *ma ei teadnud*, *sa ei teadnud...*), kuigi jaatavatel vormidel on pöördelõpud. Seetõttu valmistasid vanema kirjakeele eitustarindid tollastele saksa kirjameestele raskusi: saksa keele eitus moodustatakse pöördelõpuga öeldisverbist, millele lisatakse muutumatu eitussõna (nt *nicht*), eitav asesõna (*kein*) või asemäärsõna (*niemand*) (Penjam 2011: 12–14). See tähendab, et saksakeelne fraas *Ich schreibe nicht* on eesti keelde tõlgituna *Ma kirjutan mitte* ('ma ei kirjuta'). Loomuliku eestikeelse lause saamiseks tuleb lause konstruktsiooni täielikult muuta. Seetõttu varieerus eituse kasutamine vanas kirjakeeles üsna palju. (Kilgi 2012: 107)

Eituse moodustamine on väga varieeruv veel ka 18. sajandi autorite tekstides, eriti Friedrich Wilhelm Willmannil. Ühes lauses kasutab ta konstruktsiooni, kus verbil on eituses pöördelõpp (*minna ei moistan*), samal ajal teises lauses kasutab ta põhjaeestilist vana eitussõna *ep*. Willmannil esineb ka saksapärase eitust, mis moodustatakse jaatava verbivormi ja eitussõnaga *mitte* (sks *nicht*) (näide 8).

(8) ... siis se *tulleb mitte* temmale andeks anda... (Willmann 1782,)

Nagu Willmannil, varieerub eituse kasutamine ka August Wilhelm Hupelil. Eitussõnana kasutab ta nii *ep*-i kui ka *ei*-d.

Oma käsiraamatus „Ehstnische Sprachlehre“ kirjeldab Hupel ka mitme eitussõna kasutamist (*ei ... mitte ...*). See konstruktsioon on tema sõnul eesti keeles tavapärane, kuid *mitte* võib lausest ka ära jääda. Seda nähtust kommenteeris 1829. aastal oma loengutes Tartu ülikooli eesti keele lektor Johann Samuel Friedrich Boubrig, kelle jaoks on Hupeli käsitus liiga ebatäpne. Ta väidab, et tegelik eitussõna on ikkagi *ei*, *mitte* käitub nagu määrus, sageli eitust rõhutades. (Laanekask 2016: 62, 72–73)

„Beiträge“ tekstides vormistatakse eitust peamiselt kahel viisil: kas kasutatakse vaid eituspartiklit *ei* (näited 9, 10) või konstruktsiooni *ei ... mitte ...* (näited 11, 12). Ainult eituspartiklit *ei* esineb umbes kolm korda rohkem kui *mitte*-konstruktsiooni.

(9) Minnul *ei olle* illust pappert egga head sulge. (B 2, 143)

(10) Sedda *ei woi* minna moista. (B 12, 99)

(11) Nisuggust kirriko herrat *ei olle* meie veel *mitte* leidnud, kui teie. (B 2, 143)

(12) ... *ei woi* ma egga teised minno sarnatsed mehed neist *mitte* arro sada. (B 12, 106)

Eitustarindite varieeruvust lisavad ka murdelised erinevused. Peamiselt kasutati põhjaeestikeelsetes tekstides eitussõna *ep*, lõunaeesti keeles partiklit *ei*, mis hakkas levima 17. sajandi lõpus ning mis aeglaselt ka Põhja-Eestis omaks võeti. (Kilgi 2012: 106) „Beiträge“ autorite tekstides on domineeriv eitus partikliga *ei*, kuid mõnel korral esineb ka varasemat põhjaeestilist *ep*-eitust (näited 13 ja 14). Arvestades, et kõik „Beiträge“ tekstid olid kirjutatud põhjaeesti keeles, võib eeldada, et 19. sajandi alguseks oli *ei* saanud peamiseks eitussõnaks. Paaris lauses on siiski kasutatud verbiga *olema* ka partiklit *ep* (*ep olle*), mis ilmselt oli veel säilinud kivilinenud vormina.

(13) Mis sest siis on, et Leno waenelaps, et temmal *ei* suggu egga wõssa *ep olle*? (B 6, 90)

(14) Teie *ep olle* Hollandi maal käinud, egga seälatse rahwa wessikewaid lögga
maid nähnud, *ei* nende kapsta aedo, egga nende kitsukessed põllukessed...
(B 11, 106)

16. ja 17. sajandi autorite, nt Rossihniuse, Stahli ja Blume kirjakeeles võib kohata saksapäraseid eitusvorme, kus eitavale partiklile järgneb finiiitne põhiverb (vt Kilgi 2012, Habicht 2001, Pärismaa 2016). Eestlaste „Beiträge“ tekstides esineb põhiverb vaid konnegatiivsel kujul.

3.1.4. Verbiahelad

Saksa keelele on omased analüütilised verbistruktuurid, mida eelistavad tänu nende läbipaistvusele ka keeleõppijad (Haspelmath, Michaelis 2017). Arvestades, et ligi 60% eesti ühendverbidest on saksa tõlkelaenud (Hasselblatt 1990: 205), on ka eesti keeles kirjutanud sakslased kandnud verbistruktuuride kompleksuse oma emakeelest eesti keelde üle. Selle põhjal võiks eeldada, et eesti emakeelega kirjutajad eelistasid lihtsamaid verbikonstruktsioone ja nende kasutuse kompleksus vähenes 19. sajandil.

Verbiahelate kompleksust ja saksapärasust eesti autorite tekstides on uurinud Metslang ja Habicht (2017), kes analüüsisid indikatiivis verbivormide ja -ahelate esinemist eri perioodide tekstides. Selgus, et võrreldes 17. sajandiga vähenes 19. sajandi alguseks sakslaste mitmeosaliste verbistruktuuride ülekanne emakeelest eesti keelde, kuid 19. sajandi teise poole eesti autoritel süvenes verbiahelate kasutamine ning lihtvormide osakaal vähenes. Seda peavad Metslang ja Habicht üheks 19. sajandi sulandkeelele iseloomulikuks jooneks.

„Beiträge“ eesti autorid kasutavad peamiselt lihtvorme või kaheosalisi verbiahelaid. Kolmeosalisi konstruktsioone esineb vähestes tekstides ning kui neid leidub, siis moodustavad need kõigist verbivormidest umbes 2%. Neid moodustatakse peamiselt *saama-* ja *hakkama-*abiverbi abil. „Beiträge“ 11. köites on aga ilmunud paar kirja koolmeister Hansult, kelle tekstides moodustavad kolmeosalised ahelad 7–10% ning kaheosalised kuni 30%. Teda võib aga pidada selle nähtuse seisukohalt huvitavaks erandiks, kuna teistes tekstides moodustavad lihtvormid umbes 50% verbidest ja kaheosalised ahelad üle 30%. Pool tema tekstides esinenud verbidest on lihtvormilised

(*käib, wöttad, ei olle*), teisel kohal on kaheosalised verbiahelad (*werida moistwad, panned werima*) 37,5% osakaaluga. Liitvorme (*on öppind*) esineb vaid 3,1%, samal ajal kui kolmeosalisi ahelaid on 9,3% (*hakkad werima õppetama, lassed luggema hakkata*).

Sellest võib järeldada, et nagu 19. sajandi teise poole eesti autorite puhul täheldatud, olid ka „Beiträge“ eesti autorid omaks võtnud saksapäraseid ahelkonstruktsioonid ning samal ajal kui sakslaste eesti keele kasutus lihtsustus, võimendasid eestlastest kirjutajad saksapäraseid verbiahelaid.

19. sajandi teise poole tekstide üks läbiv joon on ka keerulised lausekonstruktsioonid: ühes liitlauses on rohkelt kõrvallauseid, mis muudab laused pikaks ja raskepäraseks. See on iseloomulik kõigile vaadeldud autoritele. Carl Robert Jakobsonil on ühes lauses keskmiselt viis öeldist, kõige pikem lause leidub Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kodutohtris“ – selles on kaheksa öeldist.

3.2. Noomeniga seotud nähtused

3.2.1. Sihitisekäände kasutus

Sihitis ehk grammatiline objekt on tegevusobjekti väljendav nimisõnafraas, mis eesti keeles võib olla nimetavas, omastavas (täissihitis) või osastavas käändes (osasihitis). Õige vormi valimisel tuleb arvestada mitut aspekti: kas lause on eitav või jaatav, sihitise kvantitatiivset piiritletust ja lause verbi perfektivsust. (Metslang 2017: 258–267) Sageli piisab objektikäände muutmisest, et anda lausele uus tähendusnüanss.

Eesti keelt õppivate sakslaste sage eksimiskoht oli sihitise õiges käändes kasutamine, sageli just liialdati osasihitisega (Habicht 2014: 29). Friedrich Gustav Arweliuse tekstis leidub ka lauseid, kus osasihitise asemel on kasutatud täissihitist. Näites 15 peaks verbiga *kandma* kasutama osasihitist, näites 16 nõuab eitus osasihitist. Kuna *monda* on osastavas käändes, võib *asta* täissihitisena olla vaid kirjaviga.

(15) ei sa söeks mitte need ouna seemned, kes *maggusad ounad* kannab
(VAKK, Arwelius 1782, 8)

(16) ei läinud *monda asta* möda (VAKK, Arwelius 1782, 8)

Kuigi „Beiträge“ tekstides tajuvad eesti autorid üldiselt hästi osa- ja täissihitise kasutuse erinevusi, esineb siiski eksimusi pikkades lausetes, eriti kui osasihitis peaks olema mitmuses.

(17) ... et se innimenne kes kül omma sündimisse kohhas paigal on, mitmed wõera ma *loomad*, Jummalal lodud *asjad*, innimeste *ussud* ja *wisid*, ning *muud asjad* õppib teadma ja tundma. (B 16, 86)

(18) Minna terretan *teid*, *teie armsa abbikasa* ja *keik teie koddakontsed* ommas süddames ... (B 12, 152)

(19) Kui lapsed awitse ramatust *keik sannad* moistwad werida ... (B 11, 91)

Näites 17 eeldavad verbide *teadma* ja *tundma* reksioonid osasihitist, kuid autor on objektid – *loomad*, *asjad*, *wisid* – jätnud nimetavasse käändesse. Ka näidetes 18 ja 19 on kirjutajatel probleeme osasihitise väljendamisega ning nimisõnad, mille osastavat käänat on ilmselt keerulisem moodustada, nt liitsõna *koddakontsed*, jäetakse nimetavasse käändesse. Näites 18 võib võrrelda ühes lauses erinevalt kasutatud sihitisi: probleeme ei ole lühema ja sagedasema vormiga *teid*, kuid sõnade nagu *abikaasa* ja *kodakondsed* käänamine valmistab raskusi.

Eestlastele valmistavad aga raskusi ka näitava asesõna *see* sihitisekäändevormid. Sageli on kasutatud nimetava käände vormi *see*, kuigi reksioon nõuab osasihitist.

(20) ... ütleme meie se sanna: tahtma, sepärrast et *se* meil tarwis on ... (B 4, 168)

Kui lauses peaks olema omastavas käändes sihitis, siis kasutas vormi *selle* vaid üks autor, üldjuhul jäeti asesõna nimetavasse käändesse. Küll aga kasutasid erinevad autorid rahvakeelset vormi *sennest*.

(21) Ei olle *sennest* luggu, missuggusest emma ihhust innimesse loom ilmale tulnud ... (B 6, 90)

Metslangi ja Habichti ettekande „Kirjakeel läbi sajandite: vahekeelne, emakeelne või kolmandat?“ (2017) tulemustest selgus, et 17. ja 19. sajandi emakeelsed kõnelejad kasutavad rohkem osasihitist, keeleõppijate puhul esineb just täissihitise ülekasutust. „Beiträge“ eesti autorite puhul ilmneb vastupidine tendents: domineerib täissihitis, mis

võib olla saksapärase täisobjekti ülekanne eesti keelde ning selles osas on „Beiträge“ eestlaste keelekasutus sarnasem 17. ja 18. sajandi sakslastest autorite keelekasutusega.

3.2.2. Artiklilaadsed määratlejad

Saksa keeles on nii määrav (*der, die, das*) kui ka umbmäärane artikkel (*ein, eine*), mistõttu on varastes eestikeelsetes tekstides saksa autorid tõlkinud artikleid eesti keelde: määrava artikli vasteks on *see (se)* ja umbmäärasel artiklil *üks* (17. sajandi kirjapildis *üx*).

Artiklilaadseid määratlejaid *see* ja *üks* on käsitlenud oma magistritöös Aune Esinurm (2012), kes uuris nende kasutamist ka 19. sajandil. Selle ajajärgu iseloomustamiseks oli valitud 1844. aastal ilmunud Gustav Heinrich Schüdlöffeli tekst „Toomas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal“. Uurimistulemuste põhjal väitis Esinurm, et 18. sajandil liiguti lähemale rahvakeelsusele ning pärast täispiibli ilmumist vähenes saksa artiklite tõlkimine eesti keelde. 19. sajandil kasutati pronoomeneid *see* ja *üks* artiklilaadsetena vähem kui eelnenud sajanditel ning pigem esines *see* viitepronoomenina ning *üks* numeraali või indefiniitse pronoomenina. (Esinurm 2012: 64)

„Beiträge“ eesti autoritel esineb samuti *see* pigem viitepronoomenina, mis viitab mingile juba mainitud referendile (näide 22), kuigi on ka vahepealseid kasutusi, mille puhul on raske pronoomeni funktsiooni määratleda (näited 23, 24).

(22) Toggima, *se* sanna saab siis ööldud, kui keegi sure puga pekka saab ... (B 4, 160)

(23) Siin maggab *se* kallis koolmeister ... (B 11, 60)

(24) ... raske töö on kül väärt, et *se* palk peaks kül suurem ollema siin ilmas. (B 12, 152)

Pronoomen *üks* esineb pigem numeraalina (näide 25), harvem on *see* indefiniitse pronoomeni rollis.

(25) Selle moistatusse õppetusses on jälle *üks* sanna seggane, kellest naljalt ei tahha arro sada. (B 12, 105)

(26) Siin on mahhamaetud *üks* wanna önnis tenind soldat (B 11, 57)

(27) Sel koolmeistril peab *üks* armo ja kannatusse meel ollema (B 16, 158)

Siiski võib mõnes tekstis märgata ka teatud määral artiklilaadset kasutust (näide 27), mis näitab, et saksa autorid olid eesti kirjakeelde üle toonud artiklilaadsete määratlejate kasutuse.

3.2.3. Ühildumine

Alistus- ehk subordinatsioon on seos, kus alistav moodustaja ehk põhi tingib alistuva moodustaja ehk laiendi vormi. Eesti keeles võib see esineda rektsioonina, kus põhi nõuab mingis kindlas vormis laiendit, või ühildumisena, kus põhi nõuab endaga samas vormis laiendit. (Erelt 2017b: 64)

Kuigi saksa autorid, näiteks Hornung või Thor Helle, on oma grammatikates esile toonud ühildumisseoseid, ei ole nende fraasikasutus alati ühtlane. (Habicht 2014: 77) Eesti autoritel esineb eksimusi ühildumisega harva, rohkem probleeme on arvuühildumise kui käändeühildumisega. Näites 28 ei ühildu põhi, mis on ainsuslik (*päwa* 'päeva'), ja mitmuslik laiend *ommad*. Kuna kirjutaja mainib jõulu- ja nääripäeva, siis peaks vorm *päwa* olema mitmuslik. Näide 29 viitab käändeühildumatusele: laiend *ühhe mõistlikko* peaks olema allatiivis nagu ka fraasipõhi *innimessele*.

(28) Teie tahhate sedda teäda sada, kuddas meie siin *ommad* Joulo=ja
Neäri=*päwa* peame ... (B 11, 86)

(29) Sedda, et need pühhapäwa wahheluggemissed, mis *ühhe mõistlikko*
innimessele wägga tullusad abbinõud on ... (B 16, 83)

Mati Erelti (2017a: 204) järgi on *rahvas* kollektiivsubstantiiv, mida üldjuhul kasutatakse ainsuses, kuid mis võib esineda ka mitmuses, nt *Euroopa rahvad*. Oma 1818. aasta eesti keele käsiraamatus „Ehstnische Sprachlehre“ märgib A. W. Hupel, et ainsuslik sõna *rahwas* esineb mõnikord mitmusliku omadussõnaga ning sel juhul mõistetakse seda kui mitmuslikku vormi. Seda võib esile tuua ka „Beiträge“ eestikeelsetest tekstidest, kus ligikaudu 20% kollektiivsubstantiiviga *rahvas* kasutusjuhtudest oli mitmuse vormis. Ainsusliku või mitmuslikuna kasutamise põhjuseid on raske hinnata, kuna mõnel juhul esines *rahwas* ühe teksti piires mõlemas vormis.

(30) Nüüd *jäid need rahwas* sest heast hopmannist ilma ... (B 11, 63)

(31) ... kust ka *ma rahwas* middagi suremat tarkust *woiks oppida*. (B 12, 109)

3.2.4. Kaassõnafraasid

Kaassõna- ehk adpositsioonifraasi tuumaks on kaassõna, mis tingib seda laiendava käändsõna paiknemise ja vormi. Mõningaid kaassõnafraase on võimalik asendada ka substantiivi käänevormiga, aga mitte alati – käänevorm võib olla abstraktsema tähendusega. (Veismann, Erelt 2017: 446)

Kuivõrd eesti keeles on valdav tagasõnaline konstruktsioon (Veismann, Erelt 2017: 448), on ootuspärane, et tekstides esineb rohkem kaassõnu, mis paiknevad käändsõna järel. Peamiselt kasutati „Beiträge“ tekstides postpositsioone *peal*, *peale*, *pealt*, *sisse*, *sees* ja *seest*, mille reksioon nõuab genitiivis nimisõna. Kaassõnafraase eelistatakse ka siis, kui käänevorm annaks edasi sama tähendust.

(32) Sest se on wägga tarwilinne assi, et se kirjatähheke ehk pookstaw, mis ma keles *kahhe wisi peäl* helliseb ... (B 13, 62)

(33) Minna olin omma moisas aida=mehheks ja ellasin *rahho sees*, nenda kui Jummal annab. (B 16, 160)

Näites 32 võiks kaassõnafraasi *kahhe wisi peäl* 'kahel viisil' asendada ka adessiiviga *kahel viisil* ilma suurema tähendusmuutusest. Samamoodi võiks ka näites 33 kaassõnafraasi *rahho sees* 'rahu sees' asemel kasutada käänevormi *rahus*.

Kaassõna *peal* väljendas 16 korral kohamäärust lausetes, kus käänevorm oleks võimalik sünonüümse asendajana. Samas leidis käänevormilist allatiivi vaid seitsmel korral, viis neist oli vorm *maal* (mis esines samas kolmel korral ka kaassõnafraasina).

Tekstides esines ka prepositsioone, mis ei ole soomeugrilik joon ning on ilmselt jäänud ajast, kui läänemeresoome ja saami keelte sõnajärg muutus SOV-st SVO-järjeks (Grünthal 2005: 37), nt partitiivi nõudvad *mööda* (näide 34), *enne*, *pärast* või abessiiviga esinev *ilma*. Neid sünonüümselt käänevormiga asendada ei saa.

(34) ... ma jubba kauniste hästi woisin *möda aeda* käia. (B 11, 83)

Nagu „Beiträge“ eesti autorid, eelistavad ka 18. sajandi autorid koha väljendamiseks nimisõna käändelõpu asemel kaassõnafraasi. F. W. Willmannil esineb fraase nagu *ühhe kirriko sees, kiwwa peäle* (‘kivide peale’), samas kasutab F. G. Arwelius fraasi *puude otsast* asemel sünteetilist vormi *puist*.

19. sajandi teiseks pooleks on kaassõnafraaside kasutus vähenenud, peamiselt esineb vaid kaassõnu *peal, peale, pealt*. Korduse tõttu on see märgatav just Jakob Kõrva tekstis (näide 35). Andres Saali tekstis on *rahu sees* asemel kasutatud käändevormi *rahus*, mis „Beiträge“ tekstides esines vaid kaassõnafrasina. Vastupidiselt J. Kõrvale kasutab Kreutzwald oma jutukeses „Loodus-sund“ käändelõppude asemel kaassõnu *sisse* ja *sees* (näide 36).

(35) ... nagu naelutatud mõne *lehise põesastiku peal* ehk ülewel puude ladwal, ehk *walgete kase tüvede peal* ... (VAKK, Kõrv 1889, 5)

(36) Loodussund on üks Jumalast *elajate sisse* pandud imelik anne ... (VAKK, Kreutzwald 1861, 9)

3.3. Lausenähtused

3.3.1. Üldküsilause

Küsilause esmane funktsioon on kellegi poole pöördumine, et teada saada mingit puuduvat teavet. Küsilauseid on eesti grammatikatraditsioonis kirjeldatud kolme klassina: üld-, eri- ja alternatiivküsilauseid. Üldküsilause puhul eeldab küsimuse esitaja jaatavat või eitavat vastust ning soovitakse teada kogu lause või fraasi tõeväärtust. Üldküsilauseid on võimalik moodustada kahel viisil: lause alguses/lõpus paikneva küsipartikli abil või inversiooni ehk sõnajärje ümberpööramisega. (Erelt 2017b: 88; Metslang 2017b 518–519). Eesti keeles on üldküsilause peamiseks moodustusviisiks neist esimene, samal ajal kui teistes Euroopa keeltes, k.a saksa keeles, on levinuim verbi tõstmine lause algusesse (Metslang 2009: 119–120). Eesti keele üldküsilauseid on põhjalikult käsitletud artiklis „Üldküsimuse vorm ja funktsioonid läbi nelja sajandi ja kuue tekstiliigi“ (Hennoste jt 2015). Analüüsist selgus, et vanas kirjakeeles leidis palju erinevaid lausealgulisi küsipartikleid (*kas, eks, eps* jne). Saksamõjuline

inversiooniküsimus oli kasutusel 17.–18. sajandi tekstides, kuid hakkas juba 18. sajandil kasutusest kaduma ning enam mõjule ei pääsenud. (Hennoste jt 2015: 98, 102)

„Beiträge“ eestikeelsetes tekstides leidub vähe üldküsilauseid, kuid kõigi nende moodustamiseks on kasutatud mõnda küsipartiklit ning mitte inversiooni. Eesti keeles tavalisimat *kas*-partiklit esineb vaid kahes küsimuses (näited 37 ja 38).

(37) Minge tedda nüüd östma, *kas* sate wanna hinna eest ennese kätte? (B 11, 108)

(38) *Kas* ta sellepärrast alwem kui muud ausad tüttarlapsed? (B 6, 80)

Üldküsilased võivad esineda ka eelistusküsilausestena, kus küsija ootab kinnitust oma oletusele. Selle üks alaliik on oletusküsilause, mille puhul eeldab küsija küsimusega samavormilist vastust vastavalt küsimuses kasutatud jaatavale või eitavale partiklile. Jaatavat vastust eeldav küsimus moodustatakse konstruktsiooniga *eks* + verb, eitava puhul kasutatakse partiklit *ega* + eitus. (Metslang 2017b: 521–522; Metslang 1981: 34–35)

(39) *Eks* peaks sennest suremat kassu Teie kätte jooksmä, kui põld wähhem, ja saak suurem olleks? (B 11, 107)

(40) *eks* seesamma siis ka peaks so poiale heaks kasaks ollema? (B 6, 90)

Näidetes 39 ja 40 esitab küsija oletusküsimuse partikliga *eks* 'kas ei'. Küsija usub enda väite õigsusesse ning eeldab vastajalt sellega nõustumist.

Erinevad autorid on oma uurimustes (nt Habicht 2001) välja toonud 17. ja 18. sajandi sakslaste keelekasutuses sagedase inversioonküsimuste kasutamise, kuid „Beiträge“ eestikeelsete tekstide põhjal võiks väita, et eestlased seda keelejoont oma kirjakeelde üle ei võtnud. Kuna aga suurema osa uuritud tekstidest moodustasid kirjad, siis võib ka küsilauseste vähesus tuleneda tekstitüübist.

3.3.2. Lause sõnajärg

Eesti keeles on sõnajärg lauses grammatiliselt üsna vaba, kuigi seda võib mõjutada näiteks lause fookus ehk uue info paiknemine. Eesti keele põhisõnajärg lihtsas neutraalses lauses on SVO (subjekt – verb – objekt) (Erelt 2005). Olulisim piirang sõnajärjele on V2-

printsip, mille järgi paikneb verb tavaliselt lauses teisel kohal, isegi siis, kui teiste lauseliikmete järjekord muutub (Lindström 2017: 551).

Kõrvallausetes võib öeldis paikneda ka lause lõpus, kuigi praeguses eesti keeles on see keelejoon eelnevate sajandite keelekasutusega võrreldes vähenenud (Lindström 2017: 558). Johannes Aavik (1912: 355–356) pidas kõrvallause verbilõpulisust kõige suuremaks saksapärasuseks eesti keeles ning tema eeskujul hakati sellise sõnajärje vastu võitlema (Erelt 2017c: 38). Samas on Nikolai Remmeli (1963) arvates tegu jäänukiga vanast SOV-sõnajärjega soomeugri keelest. Oma magistritöös käsitles seda teemat Kadri Kõpp (2004), kes järeldab uurimistulemustest, et kõrvallause verbilõpulisust võib pidada siiski saksamõjuliseks, kuna seda esineb juba 17. sajandi eesti kirjakeeles ning sageli ühtivad autorite saksa- ja eestikeelsed konstruktsioonid. Seetõttu käsitletakse ka siin bakalaureusetöös kõrvallause verbilõpulist sõnajärge kui saksapärast keelejoont.

„Beiträge“ eesti autorite sõnajärg on väga varieeruv. Kõrvallausetes on sageli verb lause lõpus, kuid mõnikord järgitakse ka eesti keele loomulikku sõnajärge, kus verb on lauses teisel kohal.

(41) nenda waewan issiennast, ja ei tea kussagilt abbi leida; *sest* minno nou *on*
wägga lühhike (B 11, 89)

Üldjuhul paigutub verb kõrvallause lõppu, kui kõrvallause algab küsisõnaga, nt *mis*, *kus* (näited 42, 43), kuid mitte alati.

(42) ...must lind, walge kõhhoallune, *mis* jões wee sees *ellab*. (B 4, 170)

(43) ... woid sa jälle muud pikkemad sannad anda, *kus* ennam tähtä sees *on*. (B 11, 91)

Verb liigub lause lõppu sagedamini kui jääb teisele kohale, kuid kasutuse suure varieeruvuse tõttu on esialgu raske sõnajärje kohta mingeid täpsemaid järeldusi teha. Ilmselt on saksapärase sõnajärje siiski tugevalt lausemoodustust mõjutanud.

Kokkuvõte

Siinses bakalaureusetöös uuriti 19. sajandi esimesel poolel ilmunud ajakirjas „Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache“ avaldatud eestikeelseid tekste. Eesmärk oli välja selgitada 19. sajandi alguse eesti autorite keelekasutuse eripära, analüüsides tekstides esinevate morfosüntaktiliste joonte kasutust ning esinemissagedust. Seejärel vaadati võrdluseks 18. sajandi ning 19. sajandi teise poole tekste, et hinnata „Beiträge“ autorite keelekasutuse eripära varasema ja hilisema perioodiga võrreldes. Uuritavad tekstid koguti ajakirja 20 köitest, kokku analüüsiti 54 teksti, mis sisaldasid umbes 16 000 sõnet. Varem on uuritud väljaannet „Beiträge“ ning varasemate sajandite keelt, kuid „Beiträges“ avaldatud eesti autorite keelekasutusele pole varem keskendutud.

Töö esimeses peatükis kirjeldati kokkuvõtlikult 18.–19. sajandi eesti kirjakeele ajalugu. Samuti anti sotsiokultuuriline taust eesti ja saksa keele mitme sajandi jooksul toimunud kokkupuutele, mis on eesti keelde toonud saksamõjulisi jooni, nt *saama*-tulevik, täismineviku ülekasutus või verbi lauselõpulisus. Töö teises osas tutvustati käsitletute teoreetiliseks aluseks olevat kasutuspõhist lähenemist ning iseloomustati lühidalt kogutud materjali. Töö kolmandas osas analüüsiti „Beiträge“ eesti autorite tekstides esinevaid iseloomulikke morfosüntaktilisi keelejooni, keskendudes põhiliselt varasemates uurimustes saksapäraseks peetud joontele.

Analüüsi esimene osa keskendus verbiga seotud nähtustele, mille all uuriti ajavormide kasutust, eituse moodustamist ja analüütilisi konstruktsioone, nagu verbiahelad. Ajavormide kasutust uurides selgus, et eesti autorid olid võtnud saksa keelest üle täismineviku ülekasutuse. Täisminevik esines ka lausetes, kus kontekst nõudnuks lihtminevikku. Otsene saksa laen on *saama*-tulevik, mis on saksa *werden*-tuleviku eeskujul eesti kirjakeelde üle võetud. See konstruktsioon pole siiani eesti keelde juurdunud, kuid on mingil määral kasutusel – „Beiträge“ tekstides esines seda kokku 10 korda. Võrdluseks esines *hakkama*- ja *võtma*-tulevikku vastavalt kaheksa korda ja üks kord.

Eituse moodustamisel ei tulnud esile selgeid saksapärasusi. Autorid kasutasid pöördelõputa vorme (saksamõjuline oleks pöördelõpuga eitusevorm) ning vahel esines konstruktsiooni *ei ... mitte ...*, mida on peetud eituse eriliseks rõhutamiseks (Laanekask 2016: 72–73). Ainus varieeruvus oli eitussõna *ei* asemel vanema kuju *ep* kasutamine kivilinenud konstruktsioonis *ep olle*, kuid selle põhjenduseks võib olla ka autorite erinev murdetaust.

Eestlaste tekstides esines üsna palju verbiahelaid: peamiselt kaheosalisi, nt *panned werima*, kuid mõnes tekstis oli ka kolmeosalisi konstruktsioone. Kõige rohkem eelistati lihtvorme, kuid neid esines protsentuaalselt vähem kui 18. sajandi tekstides, mis tähendab, et verbikonstruktsioonid olid muutunud keerulisemaks. Analüütiliste ja sünteetiliste vormivõimaluste valikul eelistati kohakäänete asemel kohta väljendavaid postpositsioone, nt *rahho sees, ma peäl*.

Teiseks uuriti noomeniga seotud nähtusi: sihitise kasutamine, ühildumine, artiklilaadsed määratlejad ja kaassõnafraasid. Probleeme valmistab eestlastele nii sihitise õiges käändes kasutamine kui ka ühildumine nii arvus kui ka käändes. Sihitise puhul eksiti just lauses, kus verb nõudis osasihitist. Ühildumisseostega oli probleeme harva ja pigem tekitas raskusi arvuühildumine (nt *ommad päwa*). Artiklilaadsete määratlejate kasutamine kui saksa tõlkelaenuline nähtus oli hakanud keelest kaduma ning *see* ja *üks* esinesid peamiselt viiteasesõnana, *üks* ka numeraalina.

Kolmas nähtuste rühm koondas lausega seotud aspekte, nagu üldküsilausete moodustamine ja sõnajärg lauses. Üldküsilauseid esines tekstides vähe – see võib tuleneda tekstide tüübist. Üksikute üldküsilausete moodustamiseks kasutati vaid eestipärast partiklit *kas* või *ega*. Saksapärast inversiooni küsimustes ei kasutatud. Sõnajärje puhul võis märgata suurt varieeruvust, kuid selgelt tuli esile saksapärase kõrvallause sõnajärjes, kus verb paigutus sageli kõrvallause lõppu.

Töö üks eesmärke oli lisaks tekstide morfosüntaktilisele analüüsile võrrelda keelekasutust ka 19. sajandi teise poole eesti autorite tekstidega, et hinnata saksapärase joonte esinemise määra mõlemal perioodil. Võrdluse käigus selgus, et 19. sajandi teise poole

autoritel esines vähem probleeme sihitise kasutamisega ja ühildumisel. Kaassõnafraaside kasutamine oli vähenenud, nende asemel kasutati sünonüümseid kohakäändevorme.

18. sajandi keelekasutusega võrreldes esineb „Beiträge“ eesti autorite tekstides vähem saksapäraseid jooni ning keelekasutuses on kõigi autorite lõikes vähem varieeruvust. Vähem probleeme on ka sihitisekäände valikul ja ühildumisel. Üldiselt võib öelda, et eestlased tunnetavad oma emakeelt selgelt paremini kui 18. sajandi sakslastest autorid.

Töö esimene hüpotees lähtus eeldusest, et eesti emakeelega autorite tekstides esineb vähem saksapäraseid keelejooni kui sakslastest autoritel. See hüpotees leidis kinnitust, sest eesti autorite tekstides esines vähem varieeruvust eituse moodustamisel, paremini tunti sihitise käänete kasutust ja ühildumisega seostuvat.

Teine hüpotees eeldas sulandkeele etapi algusena alles 19. sajandi teist poolt. Selle hüpoteesi lõplikuks ümberlükkamiseks oleks ilmselt vaja sügavamalt analüüsi 19. sajandi eri kümnendite tekstidest. Arvestades siiski, et „Beiträge“ autorid kasutasid liigselt saksapärase tekstides kasutatud täissihitist, samuti kompleksseid verbistruktuure ning saksapära sõnajärge, võib väita, et sulandkeele etapp algas juba 19. sajandi esimesel poolel.

Kuna „Beiträges“ ilmunud eestikeelsed tekstid on eesti kirjakeele seisukohast oluline allikas, oleks vaja neid tekste edaspidi põhjalikumalt analüüsida. Siinne bakalaureusetöö keskendus tekstidele saksamõjuliste morfosüntaktiliste keelejoonte vaatenurgast, kuid tekstikogu suurus ja temaatiline mitmekülgsus võimaldaks neid analüüsida ka ortograafiliselt, leksikaalselt, morfoloogiliselt jne. Selle tulemusena oleks võimalik iseloomustada eestlaste eesti kirjakeelt 19. sajandi esimesel poolel.

Kirjandus

Aavik, Johannes 1912. Kõige suurem germanismus Eesti keeles. – Eesti Kirjandus 9, 353–369.

Anipa, Korpi 2014. The Use of Literary Sources in Historical Sociolinguistic Research. – The Handbook of Historical Sociolinguistics. Ed. by J. M. Hernández-Campoy and J. Camilo Conde-Silvestre. Wiley-Blackwell, 170–190.

Barlow, Michael, Suzanne Kemmer 2000. Usage Based Models of Language. Stanford: CSLI Publications.

Bybee, Joan 2011. Language, Usage and Cognition. 3rd printing. Cambridge: Cambridge University Press.

Conde-Silvestre, J. Camilo, Juan M. Hernández-Campoy 2014. Introduction. – The Handbook of Historical Sociolinguistics. Ed. by J. M. Hernández-Campoy and J. Camilo Conde-Silvestre. Wiley-Blackwell, 1–8.

Erelt, Mati 2005. Keeletüpoloogiast. – Oma keel 1, 5–13.

Erelt, Mati 2017a. Öeldis. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt ja Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 93–239.

Erelt, Mati 2017b. Sissejuhatus süntaksisse. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt ja Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 53–89.

Erelt, Mati 2017c. Eesti keele lauseehituse uurimisest. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt ja Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 29–52.

Esinurm, Aune 2012. Definiitsuse väljendamine eesti vanas kirjakeeles. Magistritöö. Tartu;

http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=D1726&sari=D. Vaadatud 28.05.2018.

Estonica. Vennastekogudused;

<http://www.estonica.org/et/Kultuur/Usuelu/Vennastekogudused/>. Vaadatud 28.05.2018.

Grünthal, Riho 2005. Miksi itämerensuomessa on prepositioita? – Virittäjä 1, 28–51; http://www.kotikielenseura.fi/virittaja/hakemistot/jutut/2005_28.pdf. Vaadatud 28.05.2018.

Habicht jt = Habicht, Külli, Piret Piiraja, Ilona Tragel 2014. Eesti võtma-tuleviku lugu. – Emakeele Seltsi aastaraamat 60 (2014), 19–50.

Habicht, Külli 2001. Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. *Dissertationes philologiae estonicae universitatis Tartuensis* 10. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Habicht, Külli 2014. Eesti kirjakeele ajalugu. Kirjakeele ajaloo kursuse õppevahend. Tartu Ülikool.

Haspelmath, Martin, Susanne Maria Michaelis 2017. Analytic and synthetic. Typological change in varieties of European languages. – *Language Variation – European Perspectives VI: Selected Papers from the 8th International Conference on Language Variation in Europe (ICLaVE8)*. Leipzig, 2015. Amsterdam: Benjamins.

Hasselblatt, Cornelius 1990. Das estnische Partikelverb als Lehnübersetzung aus den Deutschen. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 31. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Hennoste jt = Hennoste, Tiit, Helle Metslang, Külli Habicht, Anni Jürine, Kirs Laanesoo, David Ogren 2015. Üldküsümuse vorm ja funktsioonid läbi nelja sajandi ja kuue tekstiliigi. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 61 (2015), 80–109.

Hennoste, Tiit 1997. Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – *Pühendusteos Huno Rätsepale*. TÜ eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu, 45–66.

Ilja, Voldemar 1995. Vennastekoguduse (hernhuutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743. Tallinn: Logos.

Kasik, Reet 2011. Stahli mantlipärijad. Eesti keele uurimise lugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kask, Arnold 1970. Eesti kirjakeele ajaloost I–II. Tartu.

Kilgi, Annika 2012. Eitusvormid 17.–18. sajandi eesti piibliversionides. – Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 13, 106–137.

Kõpp, Kadri 2004. Relatiivlausete põhijooned eesti vanemas kirjakeeles. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool; <http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/687/K6pp.PDF>. Vaadatud 28.05.2018.

Laanekask, Heli 1992. Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses. – *Akadeemia* 6, 1172–1198.

Laanekask, Heli 2004. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. *Dissertationes philologiae estonicae universitatis Tartuensis* 14. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Laanekask, Heli 2016. Johann Samuel Friedrich Boubriigi süntaksiloengud Tartu ülikoolis. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 62 (2016), 62–121.

- Lindström, Liina 2017.** Lause infostruktuur ja sõnajärg. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt ja Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 537–565.
- Metslang, Helle 1981.** Kõnasilause eesti keeles. Tallinn: Valgus.
- Metslang, Helle 1994.** Eesti ja soome – tuleviku keeled? – Keel ja Kirjandus 9, 534–547.
- Metslang, Helle 2009.** Isepäine üldkõnasilause. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Peatoimetaja Mati Erelt. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, 119–137.
- Metslang, Helle 2017a.** Sihitis. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt ja Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 258–277.
- Metslang, Helle 2017b.** Kommunikatiivsed lausetüübid. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt ja Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 515–536.
- Metslang, Helle, Külli Habicht 2017.** Kirjakeel läbi sajandite: vahekeelne, emakeelne või midagi kolmandat?; http://kimovar.ut.ee/?page_id=322. Vaadatud 28.05.2018.
- Penjam, Pille 2011.** Eituskonstruktsioonid eesti vanemas kirjakeeles. – Oma Keel 1, 12–17.
- Pärismaa, Liina 2016.** Christoph Blume keelekasutuse eripärast. Magistritöö. Tartu; http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/51754/Parismaa_Liina_MA.pdf. Vaadatud 28.05.2018.
- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
- Rommel, Nikolai 1963.** Sõnajärjestusest eesti lauses. – Eesti keele süntaksi küsimusi. Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused VIII. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Ross, Kristiina 2009.** Eesti keel Henrikust Anton Thor Helleni. – Keel ja Kirjandus 8–9, 553–558.
- Ross, Kristiina 2011.** Missioon ja mäng eesti kirjakeele sünnis. – Vikerraar, 1–2, 117–127.
- Ziegelmann, Katja, Eberhard Winkler 2006.** Zum Einfluß des Deutschen auf das Estnische. – Anne Arold, Dieter Cherubim, Dagmar Neuerndorff, Henrik Nikula (eds.). Deutsch am Rande Europas. Humaniora: Germanistica I. Tartu: Tartu University Press, 44–79.
- Tasa, Toivo 1982.** Rosenplänter ja valgustusliikumine. – Keel ja kirjandus 7, 364–369.
- Thomason, Sarah 2001.** Language Contact. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Tomasello, Michael 2000. First Steps toward Usage-based Theory of Language Acquisition. – *Cognitive Linguistics* 11, 61–82; <http://terpconnect.umd.edu/~israel/Tomasello-FirstSteps-01.pdf>. Vaadatud 28.05.2018.

Tomingas, Silva 1979. Eduard Ahrens ja uus kirjaviis. – Keel ja Kirjandus 12, 734–740.

Veismann, Ann, Mati Erelt 2017. Kaassõnafraas. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt ja Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 446–462.

Vihman, Erika 1984. Saksa keele grammatika algajaile. Toim. H. Abo. Tallinn: Valgus.

Keelekogud

VAKK = Vana kirjakeele korpus. <http://vakk.ut.ee/>. Vaadatud 28.05.2018.

Morphosyntactic Characterization of Estonian Texts in *Beiträge* Journal. Summary

The aim of this bachelor's thesis is to characterise texts by Estonian authors published in *Beiträge* (*Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache*) journal through morphosyntactic aspects. *Beiträge* was the first scientific journal on the Estonian language, published in the early 19th century. Most of the articles in the journal were in German but short texts and letters written by Estonians were also published. The second purpose of the thesis is to analyse German language influence on morphosyntactic features in early 19th century written Estonian.

The thesis consists of three parts. In the first chapter, a summary of the history of written Estonian is given, focusing on the 18th and 19th century. As Estonian has been in contact with German for centuries, it is necessary to consider the linguistic as well as the sociological characteristics of society in that period. Chapter two introduces the methodology of usage-based theory and gives an overview of the texts analysed in chapter three. In the third chapter, the morphosyntactic features of these texts were examined and then analysed. The features were chosen because they are considered to have been influenced by the German language.

Estonian authors in *Beiträge* had taken into use some morphosyntactic aspects of the German language. One of the examples is the *saama*-future ('to become') which is a loan translation from the German *werden*-future. Also characteristic to these texts were overuse of partial object, German-influenced word order in subordinate clauses and occasionally nouns were not in agreement with their modifiers nor was there congruence based on grammatical number.

In conclusion, Estonian authors of the early 19th century used less German morphosyntactic features than 18th century authors whose first language was German. When compared to the Estonian authors in the second half of the 19th century, earlier authors had more grammatical errors and their language was more varied.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Mirelle Tetto,

(sünnikuupäev: 04.12.1995)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Ajakirjas „Beiträge“ ilmunud eesti autorite tekstide morfosüntaktiline iseloomustus“, mille juhendaja on Külli Habicht,
  - 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
  - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 28.05.2018